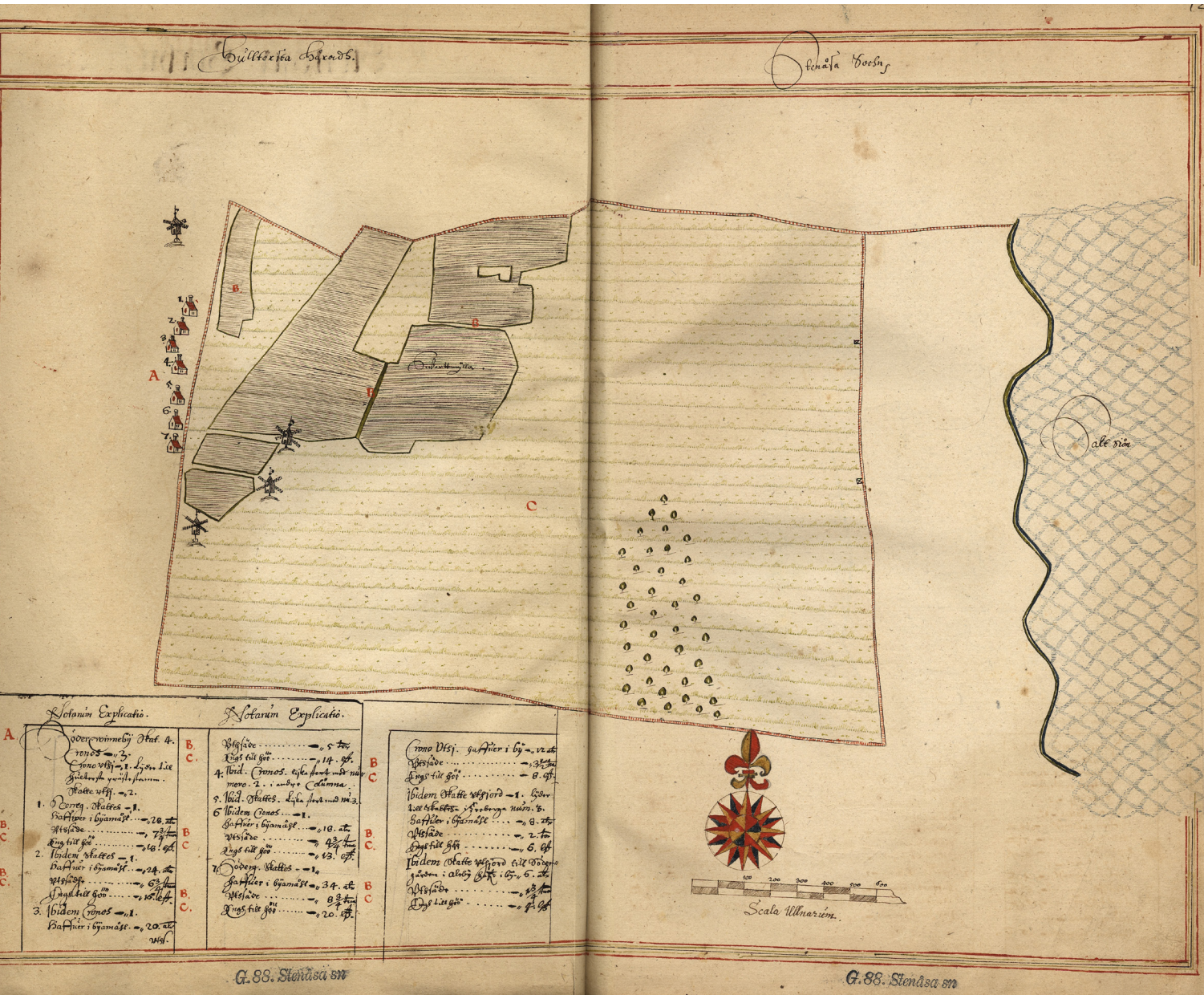

Stenåsa socken

Stenåsa socken

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning:	Landsbygdsavdelningen
Författare:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Omslagsbild:	Södra Kvinneby år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd:	Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto:	Pär Folkesson där inget annat anges.
Kartor:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Illustrationer:	Elvira Laneborg
Utformning:	Carina Nanker
Tryckt hos:	Edita Västra Aros AB
Upplaga:	500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	5
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	12
Gärdesgränser i Stenåsa socken	12
Gärdenas yta, omkrets och murar	15
Bete på Stora alvaret	30
Stora alvaret	30
Herdekulturen	30
Djurgårdsinrättningen	31
Utmarksdelningen	31
Alvarmarkerna	32
Statlig ersättning för alvarbete	32
Alvarbete i Stenåsa socken	33
Frösslunda	33
Norra Kvinneby	34
Stora och Lilla Brunneby	34
Ebbelunda	35
Stenåsa	35
Slagerstad och Södra Kvinneby	36
Kartor	38
Litteratur	38

Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar idag i Stenåsa socken.

Drygt hälften av de medeltida murarna finns kvar i Stenåsa socken. Ett skäl till detta kan vara att man i Stenåsa socken framförallt ägnar sig åt boskapsskötsel och att man bara har tagit bort murar när man har haft någon fördel av det. I Ebbe-lunda som till stora delar omges av alvarmarker återstår 87 % av gärdesmurarna. I Lilla Brunneby återstår 70 % av gärdesmuren vilket delvis kan förklaras med att utmarkerna i öster var mindre lämpliga att odla upp. I Frösslunda, Norra Kvinneby, Stora Brunneby och Stenåsa finns 50 % av murarna kvar. I Slagerstad och Södra Kvinneby återstår 38 % av mursträckningen. En anledning till att så lång mursträckning har försvunnit här kan vara att dessa byars gården ligger utmed landsvägen.

Flest stenmurar finns kvar där landskapet satt begränsningar, till exempel gränsen mot alvaren och annan sämre mark som det inte fanns möjlighet att odla upp. Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. Längs landsvägarna har långa mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev.

I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick, exempelvis österut i sjömarkerna.

Längs bygatorna är murarna ofta låga och har förmodligen lagts om många gånger. Södra Kvinneby

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret. Ingen by i Stenåsa socken lät hägna inom byn utan bara i gränserna mot grannbyarna. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på

Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Under år 2011 var det 19 lantbrukare som sökte miljöersättning fördelade på sex områden på Stenåsa sockens del av Stora alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till närmare 1 500 hektar. I Norra Kvinneby består alvardelen av ett skifte som brukas av en djurhållare. Detsamma gäller för Ebbelunda. I Frösslunda och Stenåsa är alla markägare även djurhållare. Stora och Lilla Brunneby har gemensamt bete. Totalt finns här tio markägare varav fem är djurhållare. Man låter beta med egna djur med undantag av en markägare i Lilla Brunneby som hyr in djur. Även Slagerstad och Södra Kvinneby har gemensamt bete. Totalt är det åtta markägare som låter beta i området. Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick.

Man behöver inte köra ut vatten till djuren eftersom det finns källor, bäckar och mossar som håller vatten hela betessäsongen.

Alla markägare/djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation.

Fördelning av byar, skiften, djurhållare och beteslag:

By med ett skifte och en djurhållare

- Ebbelunda
- Norra Kvinneby

By med gemensamt beteslag inom byn

- Stenåsa
- Frösslunda

Byar i gemensamt beteslag

- Stora och Lilla Brunneby
- Slagerstad och Södra Kvinneby

Lantbrukare som söker miljöersättning i två byar

- Lilla Brunneby och Stenåsa
- Slagerstad och Södra Kvinneby
- Stora Brunneby och Södra Kvinneby
- Ebbelunda och Stenåsa
- Lilla Brunneby och Slagerstad

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åkern och ängen. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland har Länsstyrelsen under år 2011 genomfört två projekt i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Dessa socknar har valts ut inom Uppföljningsprogrammet för världsarvet (Länsstyrelsens meddelande 2007:13) som referensområden då de är olika avseende jordbrukets produktionsinriktning, naturgeografiska förhållanden, avstånd till större tätort et cetera.

Det första projektet berör de medeltida stenmurarna i Stenåsa socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Det andra projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Stenåsa socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Stenåsa socken. För de andra referenssocknarna i Uppföljningsprogrammet för världsarvet finns separata rapporter. De inledande avsnitten är desamma för alla tre socknarna.

Öländska gården

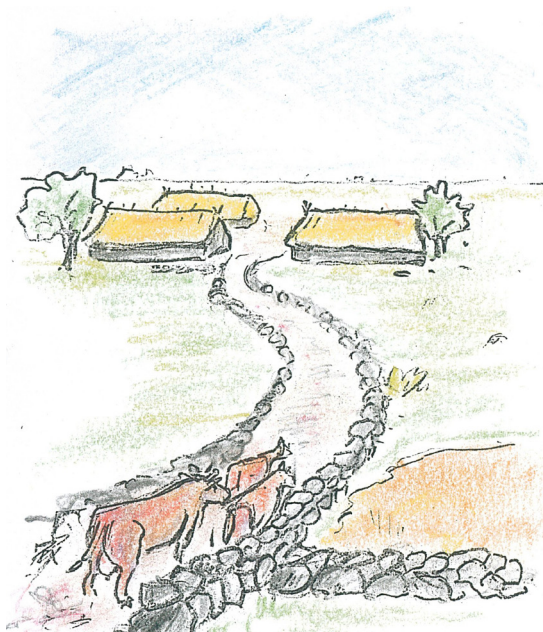
Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten.

Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

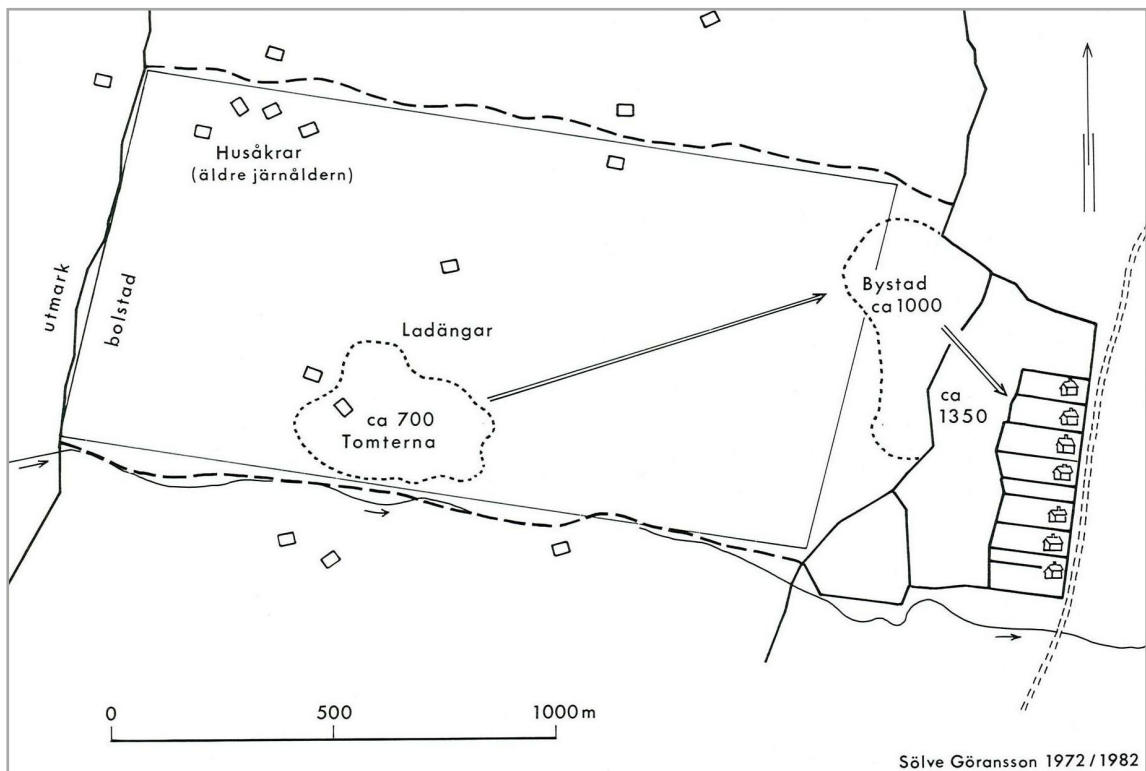
Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit utraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med det våldsamma förlopp då Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.

Illustration: Elvira Laneborg

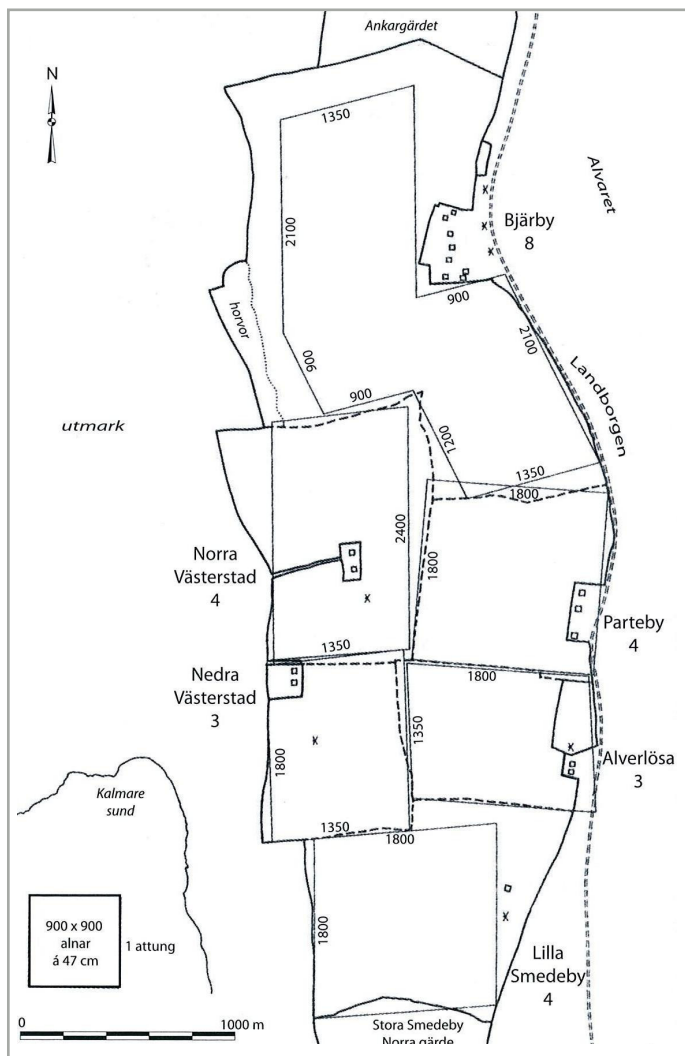
Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar tre lägen, husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida byarna organiserades då till en gemensamt utstakad

radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölännarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagda gårdar till några av byarna i Kastlösa och Smedeby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson 1971/Fallgren 2006

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gården som gränsade till varandra behövdes inget hägn mellan byarna.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård**, **kronogård** och **frälsegård**.

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade upp.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jordegendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet ett skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

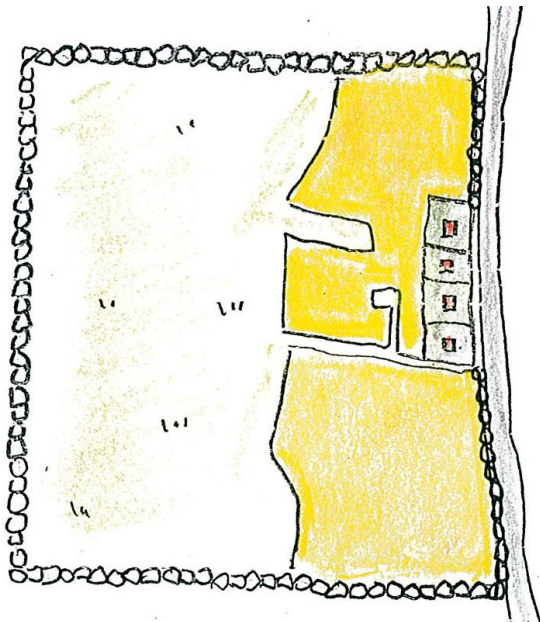
Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboks-socken, senare jordregistersocken).

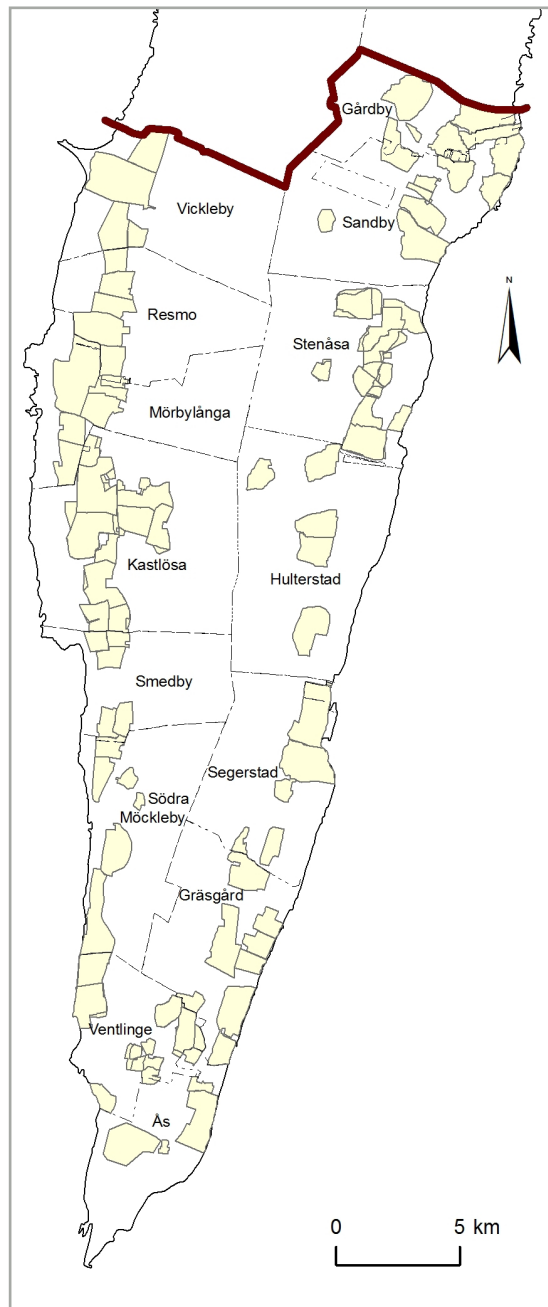
Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareformens genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är socknen ett mycket levande begrepp.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Kartan visar socknarna och inägojorden (gårderna) inom världsarvsområdet.

Enskifte och laga skifte

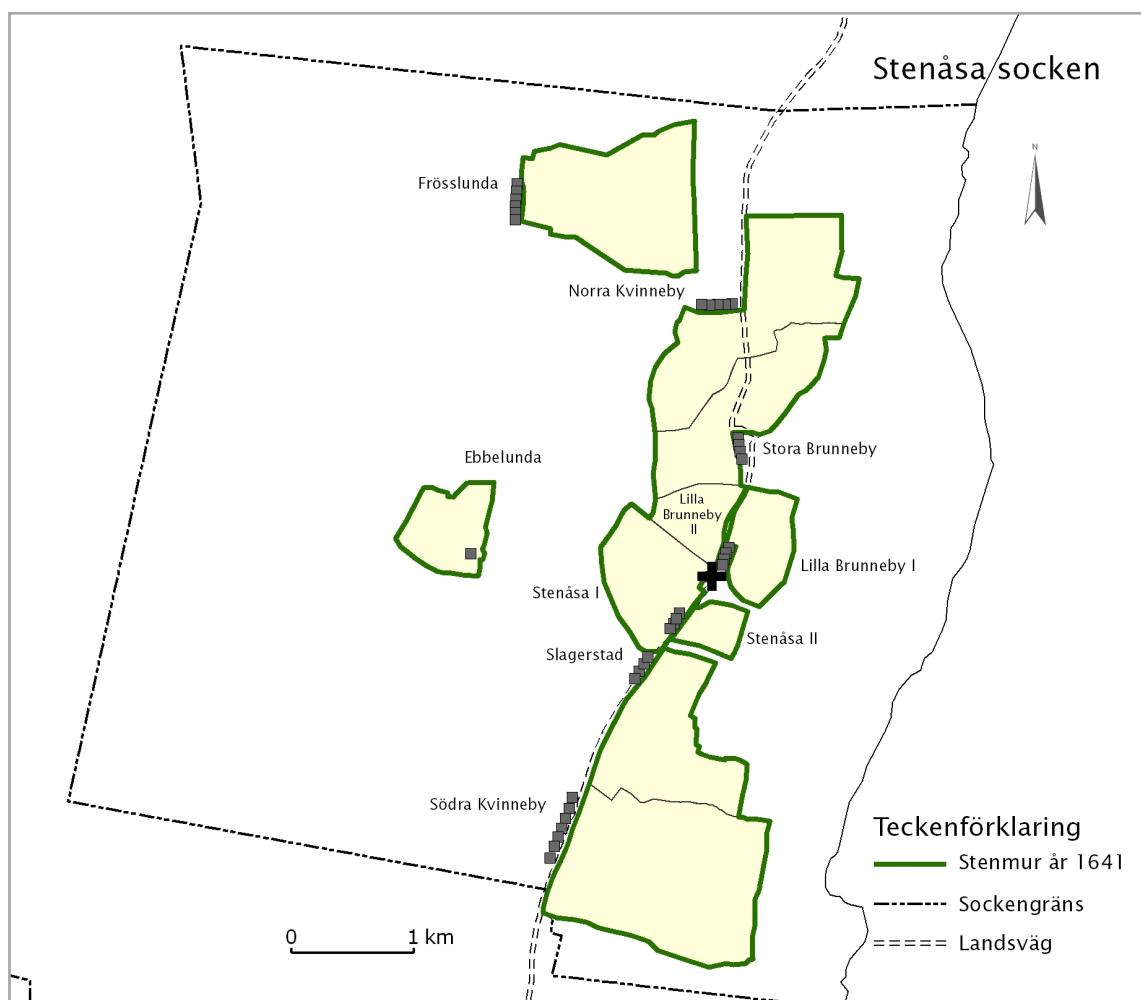
Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

Gärdesgränser i Stenåsa socken

Stenåsa socken omfattades under medeltiden av den nuvarande socknen. Socknen bestod av 38 gårdar fördelade på 8 byar. Majoriteten av gårdarna, 14 stycken, ägdes av självägande bönder. Även frälset hade en stor andel gårdar. Av de tolv frälsegårdarna hade Ebba Eriksdotter Vasa, släkt med Gustav Vasa, en gård i Frösslunda och två gårdar i Slagerstad. Kyrkan ägde fyra gårdar och Vreta kloster en gård. Biskopen i Linköping ägde samtliga gårdar i Stenåsa och en gård i Lilla Brunnneby samt Ebbelunda som uppgavs vara obebyggd. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden. För flera byar anges att arrendet betalades i smör vilket tyder på att boskapsskötseln var viktig.

Del av kartan över laga skiftet i Stenåsa år 1840. © Lantmäteriet

Bylägen och gärdesmurar i Stenåsa socken år 1641. Norra Kvinneby, Stora Brunneby och Stenåsa låg i ett gemensamt gårde, dessutom låg ett ängsgårde som tillhörde Lilla Brunneby inom gårdeslaget. Frösslunda, Ebbelunda och Lilla Brunneby hade enskilda gårdarna. Slagerstad och Södra Kvinnebys gårdarna gränsade till varandra men delades av en mur under 1600-talet. Muren redovisas inte på kartan ovan.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse		
			Kyrka	Vreta kloster	Biskop
Frösslunda	3	3	-	-	-
Norra Kvinneby	2	2	2	1	-
Stora Brunneby	4	-	-	-	-
Lilla Brunneby	1	1	1	-	1
Stenåsa	-	-	-	-	5
Slagerstad	1	3	1	-	-
Södra Kvinneby	3	3	-	-	-
Ebbelunda	-	-	-	-	(1)
Totalt	14	12	4	1	7

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gårdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Sockengränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gårdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från åren 2008 och 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gårdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i gårdeskartorna. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

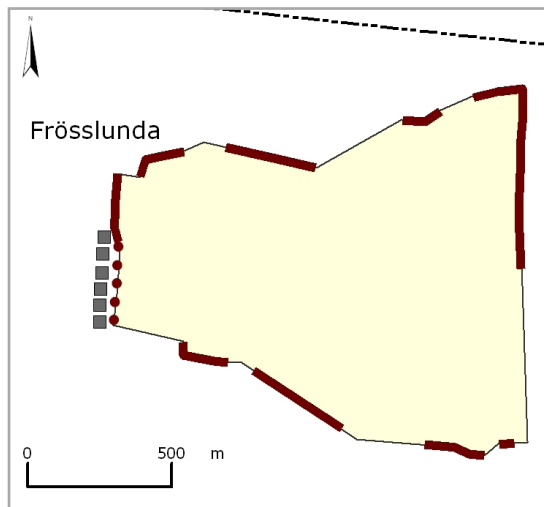
	Kyrka
	Gård
	Gärde
	Befintlig stenmur i gårdesgräns
	Annan fysisk markering
	Landsväg, 1940-tal
	Sockengräns, 1940-tal

Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta, omkrets och murar

Frösslunda

Frösslunda är den nordligaste byn i Stenåsa socken och ligger 2 km väster om landsvägen ut mot Stora alvaret. Gärdet, som inte låg i gärdeslag med någon annan by, ligger mellan byn och landsvägen. Enligt 1641-års karta omgärdades hela gärdet, 4 882 meter, av stenmurar. Gärdet var 129 hektar stort. Idag finns mursträckningen bitvis kvar längs alla sidorna. Gärdet har expanderat åt öster. I den sydöstra delen har muren försvunnit i samband med laga skiftet. Sammanlagt finns det 2 529 meter stenmur kvar vilket utgör 52 % av den ursprungliga sträckningen.

Frösslundas gärde

I norr består muren av en vällagd dubbelmur. Gärdet ligger till höger i bild.

Vid laga skiftet 1842 korsade skiftesgränserna den gamla gårdesgränsen i den sydöstra delen och gårdesmuren togs bort. I nordost lades skiftesgränserna i andra riktningen och muren finns kvar.

Gärdesmuren mot väster utgör den ena delen av den fägata som leder ut på alvaret.

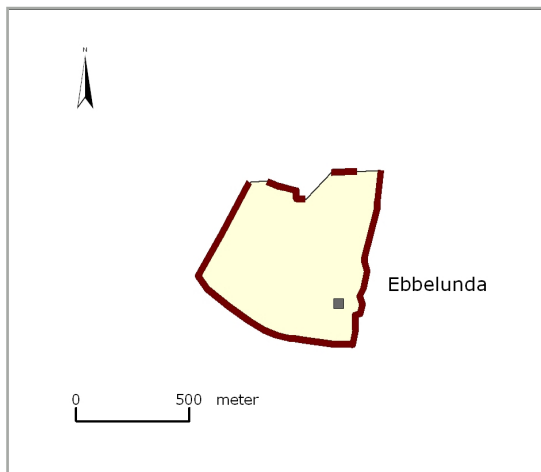

Vatten från Frösslundamossen gör gårdets södra delar blöta, särskilt om våarna och höstarna. På bilden syns en del av muren i sydost, gårdet ligger till höger i bild.

Ebbelunda

Under medeltiden var Ebbelunda inte bebyggt men här fanns jord som tillhörde biskopen. Gården kom antagligen till någon gång mellan åren 1552 och 1641. Byn består idag av två gårdar.

Gärdesgränsen i norr skiljer sig något från dagens gräns men till största delen följer dagens stenmurar den äldre sträckningen. Gårdets omkrets var 2 742 meter. Idag återstår stenmurarna till 87 %. En förklaring till att så mycket av stenmurarna är kvar i Ebbelunda kan vara att byn gränsar i öster mot Stenåsa och att byn i övrigt omges av alvarmarker som man inte kunde odla upp. Samtliga stenmurar runt Ebbelunda är enkelmurar.

Ebbelundas gärde

Den södra gärdesmuren är tydlig från alvarsidan. Gärdet ligger till vänster om muren, alvaret till höger.

Norra Kvinneby, Stora och Lilla Brunneby samt Stenåsa

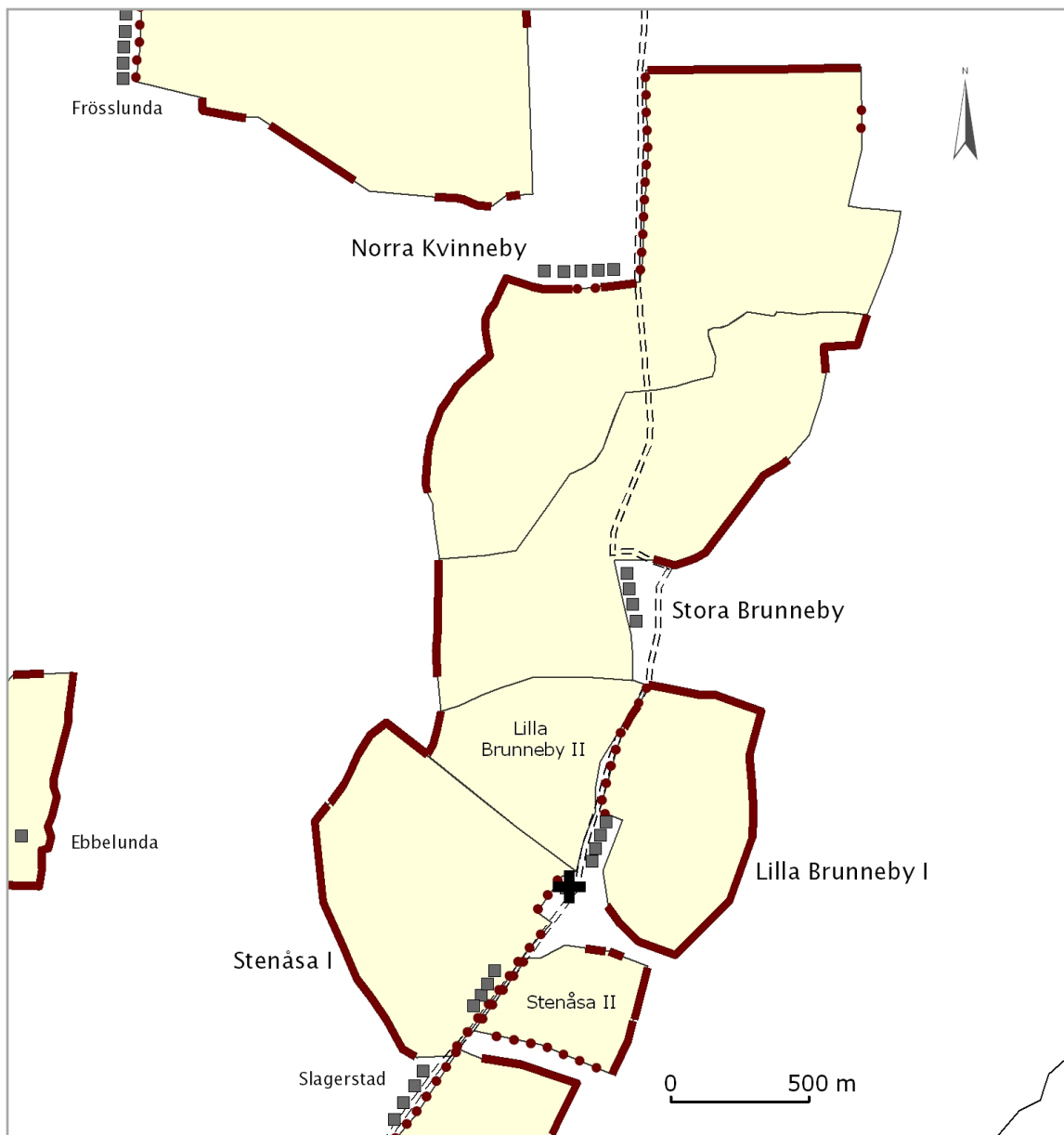
Byarna Norra Kvinneby, Stora och Lilla Brunneby samt Stenåsa utgör det största gårdeslaget i Stenåsa socken. Bytomterna till Stora och Lilla Brunneby och Stenåsa ligger i nord-sydlig riktning utmed den östra landsvägen medan Norra Kvinneby ligger i väst-östlig riktning. Alla fyra byarna har gårde på båda sidor om landsvägen. Lilla Brunneby har två gårderna, huvudgårdet ligger enskilt öster om vägen, medan ett ängsgårde ligger i gemensamt gårdeslag med de övriga byarna. Även Stenåsa har två gårderna, ett större gemensamt med grannbyarna och ett mindre enskilt ängsgårde beläget öster om landsvägen.

Eftersom gårderna ligger på ömse sidor om landsvägen fanns det med all sannolikhet grindar där vägen bröt igenom murarna.

Det stora gårdet omfattade 10 187 meter i omkrets. Idag återstår 53 % av de stenmurar som fanns runt gårdet. Anledningen till att så många stenmurar har försvunnit beror antagligen främst på den långa sträckningen utmed landsvägen men även på att man i Norra Kvinneby har utökat gårdet mot sjömarkerna i öster. Lilla Brunnebys huvudgårde (Lilla Brunneby I) har 70 % av sina stenmurar kvar. Däremot återstår bara 20 % av stenmurarna runt Stenåsas ängsgårde (Stenåsa II).

Norra Kvinneby. Den gamla gårdesmuren går söder om bygatan.

Norra Kvinneby, Stora och Lilla Brunneby samt Stenåsas gården.

Norra Kvinnebys västra gärdesmur. Här har man haft möjlighet att odla upp i utmarken. Gärdet till höger i bild.

Stora Brunneby. Öster om byn går sjögatan längs en del av gårdesmuren. Gärdet till höger i bild.

Stora Brunneby. I väster mot alvaret är gårdesmuren bitvis låg och löper parallellt med ett dike. Gärdet till höger i bild.

Lilla Brunneby från söder. Gärdesmuren viker av upp mot byn och kyrkan. Gärdet till höger i bild.

Lilla Brunneby. I öster gränsar gärdet mot sjömakerna. Gärdet till höger i bild.

Stenåsa. Del av gärdesmuren i söder. Den nya stora gödselbrunnen har placerats med omsorg för att inte skada muren.

Stenåsa. Gärdesmuren i väster mot alvaret är välbevarad. Gärdet till höger i bild.

Slagerstad och Södra Kvinneby

Slagerstad och Södra Kvinneby ligger i södra delen av Stenåsa socken. Båda byarnas gårdar ligger öster om landsvägen medan bytomterna ligger på den västra sidan. Slagerstads gårde var 97 hektar medan Södra Kvinnebys gårde var nästan dubbelt så stort med 191 hektar. På 1641 års karta delades de båda byarnas gårdar av en mur vilket innebar att byarna inte hade gemensamt gårde vid denna tidpunkt. Eftersom det går murar längs hela lands-

vägen, mot sjömarkerna i öster och i norr och söder, var det inte nödvändigt att ha en mur mellan byarnas gårdarna. Om man utgår från att de båda byarna låg i gårdeslag var omkretsen 7 828 meter. Idag återstår 38 % av gårdesmuren. Anledningen till att så långa sträckningar har försvunnit beror förmodligen på att gårdet gränsade till landsvägen, att man tagit upp horvor i sjömarkerna i öster och att den södra gränsen utgörs av en kanal som blivit omgrävd flera gånger.

Gården till Slagerstad och Södra Kvinnebys gårdar.

Slagerstad. Gärdesmuren går från vänster i bild rakt ner i sjömarkerna.

Slagerstad. Gärdesmuren går nerifrån sjömarkerna upp mot byn. Gärdet till vänster i bild.

Södra Kvinneby. Muren på bilden delar Södra Kvinneby och Slagerstads gården. Muren är antagligen inte från medeltiden utan har kommit till någon gång under 1500- eller 1600-talen. Den böjda formen tyder på att muren är från tiden före skiftena på 1800-talet.

I Södra Kvinnebys gräns mot söder fanns tidigare en stenmur. Idag består gränsen av en kanal.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

<i>Byar i gårdeslag</i>	<i>Gårdets yta</i>	<i>Gårdets omkrets</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
	<i>hektar</i>	<i>meter</i>	<i>meter</i>	<i>procent</i>
Frösslunda	129	4 882	2 529	52
Ebbelunda	43	2 742	2 392	87
Norra Kvinneby	131	10 187	5 296	53
Stora Brunneby	89	-	-	-
Lilla Brunneby II	31	-	-	-
Stenåsa I	66	-	-	-
Lilla Brunneby I	41	2 617	1 821	70
Stenåsa II	18	1 724	529	20
Slagerstad	97	7 828	2 989	38
Södra Kvinneby	191	-	-	-
Totalt	836	29 980	15 556	52

De flesta murarna på Öland är lagda med kalkstensflisor. Denna gårdesmur mot sjömarkerna har med tiden bitvis raserats på grund av att det går betesdjur på ömse sidor om muren och att man inte har behövt muren som hägn. Stenåsa

Ortofotokarta över Stenåsa socken med gårdar från 1600-talets kartor och resultaten från fältinventeringen redovisade.

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga belägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädesjord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hitintills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lantmätaren har bl.a. skrivit på kartan för Svibo i Ventlinge socken: ”*På alla sijdor omkring denna by är Stora Allwaret beläggitt.*”

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, vilket innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Stenåsa sockens alvar delas av murar i öst-västlig riktning. I förgrunden Möckelmossen. Foto: Jan Videvik 2011

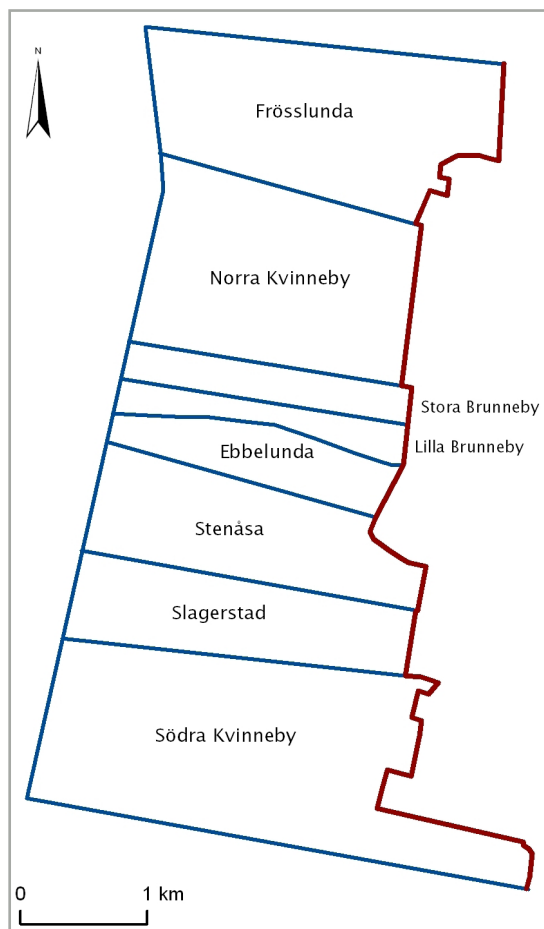
Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikallad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var t.ex. inte tillåtet att ens bryta grenar eller bedriva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straffen för förseelser mildrades med tiden men anspråken upphävdes inte förrän i början av 1800-talet. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medförde hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev. En kommitté tillsattes för att utföra uppgiften. Ordförande i kommittén var ryttmästare Axel Adlersparre på Borgholms och Ottenby kungsgårdar samt fyra andra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje gård tilldelades socknen minst fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen att bestämma om utmarken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömarkerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarksdelningen för södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Resultatet av utmarksdelningen på Stora alvaret i Stenåsa socken.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även att användas som världsliga förvaltningsdistrikt.

Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.

Alvarmarkerna

Vid 1500-talets mitt fanns det 38 gårdar i Stenåsa socken. Alla gårdarna fick andel i Stora alvaret vid utmarksdelningen år 1819. Byarnas utmarker skiftades mellan åren 1825 och 1842. Antalet gårdar hade då ökat till 73. Fem av socknens åtta byar; Norra Kvinneby, Stora och Lilla Brunneby, Stenåsa och Slagerstad lät inte dela upp alvarmarkerna utan nyttjade dem gemensamt inom byn. De övriga tre byarna, Frösslunda, Ebbelunda och Södra Kvinneby, skiftade markerna mellan gårdarna.

Andelen markägare har minskat genom sammanslagningar men gränserna följer de dragningar som gjordes under 1800-talet. Undantag är Ebbelunda vars södra utmarksskifte tillhör Stenåsa idag. Lantmätare Grönberg beskriver alvaren i Frösslunda år 1842 som: *”Hel och hållen oduglig mark med kalkhällen allerstädes liggande i öppen dag.”*

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårds-

verket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Sammanställning av gårdar och skiften

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat/samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Frösslunda	6	1842	skiftat	10
Norra Kvinneby	7	1825	samfällt	12
Stora Brunneby	4	1826	samfällt	11
Lilla Brunneby	4	1826	samfällt	9
Ebbelunda	(1)	1828	skiftat	2
Stenåsa	5	1840	samfällt	8
Slagerstad	5	1842	samfällt	9
Södra Kvinneby	6	1830	skiftat	12
Totalt	38	-	-	73

Alvarbete i Stenåsa socken

Frösslunda

Frösslundas alvarområde ligger inom ett skifte.

I väster, mot gränsen till Vickleby, i söder mot Norra Kvinneby och i öster, består skiftet av stenmurar.

I gränsen mot norr, mot Norra och Södra Sandby, består hägnet av eltråd. Området laga skiftades år 1842 och delades då mellan byns tio gårdar. Idag består området av sju skiften fördelade på tre lantbrukare.

Man har inga särskilda bymöten för att diskutera betet på alvaret. Stängselöversyn görs en gång om året inför betessäsongen. Sammanlagt betar cirka 120 tackor och lamm och 20 - 25 dräktiga kvigor på Frösslundas alvar. Inget vatten behöver köras ut eftersom det finns källor som håller vatten under hela betessäsongen.

Tre lantbrukare söker miljöersättning för alvarbete. En lantbrukare äger och låter beta tre skiften med 85 tackor och lamm samt 12 kvigor. De övriga två lantbrukarna har två skiften vardera. Betet sker med egna djur.

Kartan visar byarnas skiften på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betesarealen ökat till drygt 90 %.

Norra Kvinneby

Norra Kvinnebys alvarmark ligger inom ett skifte. I väster, mot gränsen till Resmo och Vickleby socknar som går genom Möckelmossen, består skiftet av eltråd. I söder mot Stora Brunneby och i norr mot Frösslunda består gränserna av stenmurar. I öster är murarna delvis raserade och kompletterade med fårnät. Området avsattes som samfällighet vid enskifte år 1825 och ägdes då gemensamt av sju gårdar. Idag ingår nio gårdar i samfälligheten.

Bymöten hålls en gång om året då bland annat ersättningar för betet på alvaret och i sjömarkerna diskuteras. Djurhållaren ser över stängslen innan betessäsongen börjar. Under år 2011 gick 19 dräktiga kvigor här uppe. Dessutom har en granne 15 - 20 får som betar i området. Vattentillgången är god, dels finns det vatten i Möckelmossen, dels en grävd källa.

En lantbrukare, som också är markägare, söker miljöersättning och har djur i området. De övriga åtta markägarna får del av miljöersättningen efter den andel de har i samfälligheten. Ersättningen för samfälliga marker runt byn och sjömarkerna fördelas efter en annan procentsats än den för alvarbetet.

**Markägarnas andelar av
Stora alvaret i Norra Kvinneby**

Markägare	Andel i %
1*)	67
2	10,5
3	8
4	5
5	3
6	2
7	2
8	2
9	0,5

*) Markägare och djurhållare

Stora och Lilla Brunneby

Stora och Lilla Brunneby alvarmarker ligger i ett skifte. I norr, mot Norra Kvinneby, finns en stenmur som är tillräckigt hög och vällagd för att fungera som hägn. I gränsen mot Resmo socken som går genom Möckelmossen, finns ingen mur utan bara en eltråd, detsamma gäller avgränsningen i söder mot landsvägen. I öster avgränsas skiftet av ett fårnät. Vid enskifte som genomfördes i båda byarna år 1826 avsattes alvarområdena som samfälligheter. I Stora Brunneby fanns det då elva markägare, i Lilla Brunneby nio. Idag ingår fem markägare i vardera av byarnas samfälligheter. Vid bymötena som hålls i båda byarna en gång om året diskuteras betet på alvaret och andra angelägenheter.

Innan man släpper djuren på försommaren, oftast i början av juni, går man över hägnen. De finns byar som har kontinuerlig stängselöversyn hela betessäsongen men det har inte Brunnebyarna. Olika antal djur släpps ut olika år beroende på om det är torra eller blöta år. Som mest går här sammanlagt tjugo djur.

Alvaret betas av dräktiga kvigor och några stutar. Man fördelar först djuren på de andra markerna man har, vallar och sjömarker, och de som blir över får gå på alvaret. Blöta år klarar sig djuren på det vatten som finns i markerna. Är det däremot torra år har man kommit överens med Norra Kvinneby att öppna en grind för att låta djuren gå in där för att dricka. Man har inte någon möjlighet att ta särskild hänsyn till smittspridning bland djuren. Markerna ligger tätt och det händer att djuren går över.

Två av Stora Brunnebys fem markägare söker miljöersättning och har djur ute på alvaret. En lantbrukare har 54 % medan den andre har 46 %. I Lilla Brunneby är det tre markägare som söker miljöersättning, även här är fördelningen gjord efter procenttal; 34 %, 23 % och 43 %. Två av djurhållarna har egna djur medan den tredje hyr in djur. De som har sökt miljöersättning betalar en viss procent av ersättningen till de övriga markägarna efter hur stor andel de äger av markerna.

Ebbelunda

Ebbelundas alvarmarker ligger söder om vägen som går mellan Resmo och Stenåsa. I norra kanten utmed vägen består hägnet av fårnät och taggråd, längs vissa sträckor finns raserad mur. De västra, södra och östra gränserna består av stenmurar. Ebbelunda laga skiftades år 1828 och alvarlotten delades mellan de två gårdar byn bestod av då. Det södra skiftet har lagts till Stenåsa genom fastighetsreglering år 2000.

Området brukas idag av en lantbrukare från en angränsande by som arrenderar marken till överenskommet pris. Cirka 40 djur, ettåriga stutar och kvigkalvar, betar här. Mossar och källor gör att det finns gott om vatten. Stängslen ses över inför varje betessäsong.

Stenåsa

Stenåsas alvarområde gränsar i söder till Slagerstad, i norr mot Ebbelunda och i väster till Bårby i Mörbylånga socken, i öster ligger horvor och betesmarker. Områdets norra del var tidigare Ebbelundas södra utmarksskifte som genom fastighetsreglering lades till Stenåsa år 2000. Alla hägnen består av stenmurar. I öster finns rester efter stenmurar då området betades längre tillbaka av hästar.

Området avsattes som samfällighet vid laga skifte år 1840, åtta gårdar hade då del i samfälligheten. Idag har fyra gårdar del i området som fortfarande är samfällt. Man har inga bymöten eller någon betesförening. Hägnaderna ses över inför varje betessäsong.

Alla fyra markägarna söker miljöersättning efter den andel man har i skiftet (22-6-31-41 %) och har djur ute på alvaret. Antalet djur varierar men brukar ligga på cirka 40 stutar och äldre kvigor.

Ute på alvaret finns källor som håller vatten hela året.

Slagerstad och Södra Kvinneby

Slagerstad och Södra Kvinnebys alvarområde ligger i ett skifte. Stenmurar finns i rågångarna mot Gösslunda och Alby i söder, mot Stenåsa i norr och mot Bårby i väster. I öster finns stenmurar mot horvor och andra mindre betsmarker. I öster och söder är murarna kompletterade med elstängsel.

Slagerstads alvarområde avsattes som samfällighet vid laga skifte år 1842, nio gårdar ingick då i samfälligheten. Slagerstads alvar är fortfarande en samfällighet med fem markägare. Södra Kvinneby laga skiftades år 1830 och alvaret delades mellan byns tolv gårdar. Genom sammanslagningar har antalet skiften minskat till tio med sju markägare. Ett skifte har genom fastighetsreglering kommit att tillhöra Alby. Lantbrukare från flera av de intilliggande byarna och från grann-

socknen Hulterstad, äger mark i Södra Kvinneby. Bymöten hålls i båda byarna en gång om året.

Man går över stängslen varje vår innan man släpper upp djuren. Uppgiften utförs av ett par personer och alternerar år från år. Sammanlagt släpps 40 - 50 djur, främst dräktiga kvigor men även några stutar. Torpmossen i områdets nordöstra hörn håller vatten hela betessäsongen.

I Slagerstad söker alla fem markägare, som också är djurhållare, miljöersättning. Skiftet är fördelat efter den procent man äger i skiftet (9-19-20-22-30 %).

Sex lantbrukare har sökt miljöersättning för Södra Kvinnebys alvarområde. Tre av lantbrukarna äger och söker miljöersättning på två skiften.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

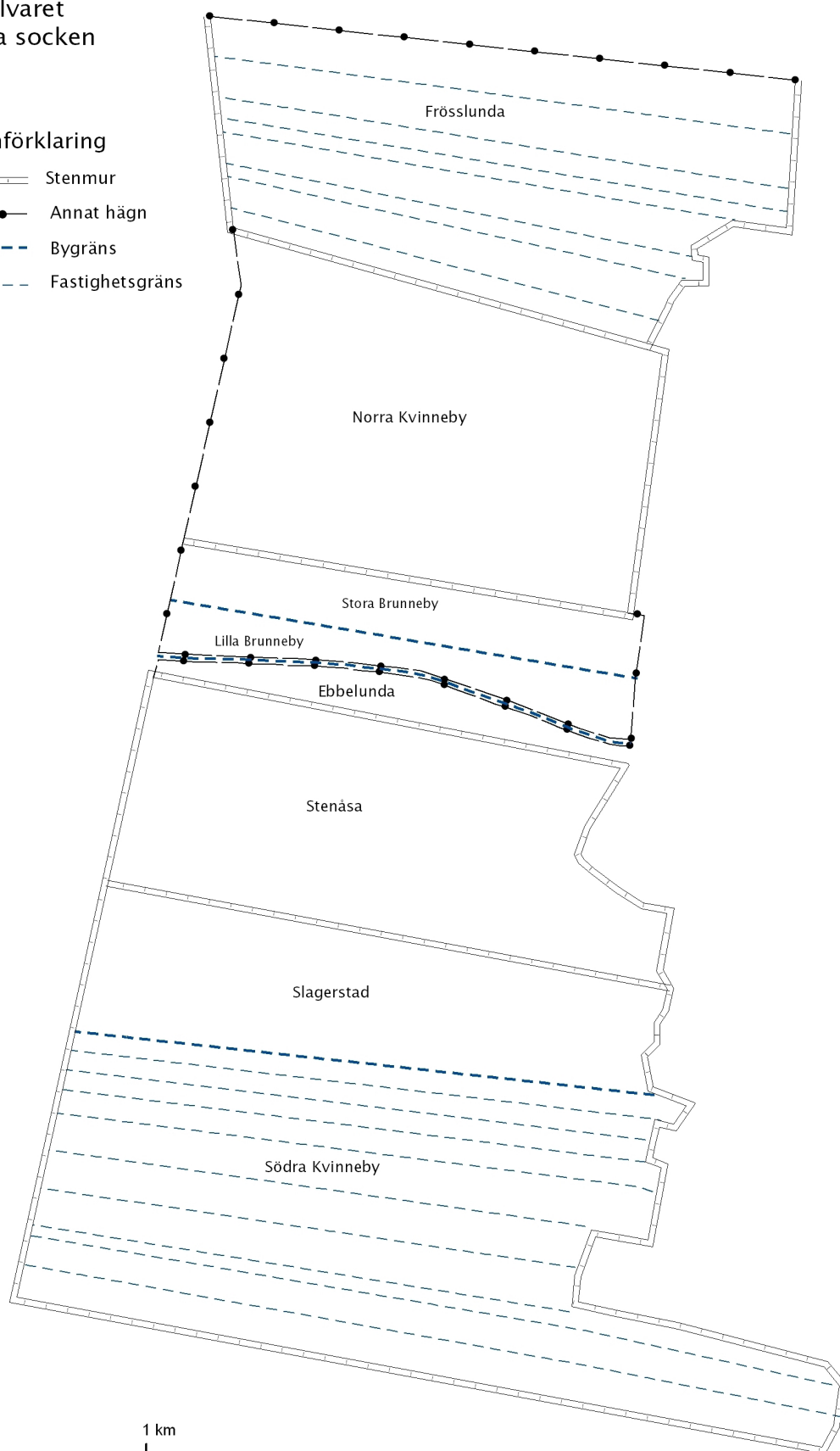
By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				Nöt	Får
Frösslunda	249	3	3	20-25	120
Norra Kvinneby	285	9	1	19	15-20
Stora och Lilla Brunneby	107	10	5	20	-
Ebbelunda	51	1	1	40	-
Stenåsa	217	4	4	40	-
Slagerstad och Södra Kvinneby	588	12	11	40-50	-
Totalt	1497	-	-	179-194	135-140

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.

Stora alvaret
Stenåsa socken

Teckenförklaring

- Stenmur
- Annat hägn
- Bygräns
- Fastighetsgräns

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-28

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Litteratur

Axelsson, Roger / Janzon, Kaj / Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dedering, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban / Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker; historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i ölänningsarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört två projekt.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts av hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar